 proLékaře.cz | 30.11.2025 Čes. slov. Farm. 2021; 70, 142–148

Z HISTORIE FARMACIE

Farmaceutické špecifiká v latinskej dizertačnej tlači *De phthisi* (O tuberkulóze) z roku 1679 od slovenského lekára Matúša Palumbiniho

Pharmaceutical Art and Peculiarities in the Latin Dissertation *De phthisi* (On Tuberculosis) from 1679 by Slovak Physician Matúš Palumbini

Mária Bujalková • Nora Malinovská

Došlo 29. apríla 2021 / Prijato 10. júna 2021

Súhrn

Cieľom príspevku je predstaviť a analyzovať jednu časť dizertačnej práce Matúša Palumbiniho *De phthisi* (O tuberkulóze) z roku 1679, konkrétne jej 8. kapitolu *Curatio perfecta* (Dôsledná liečba). Terapia chorôb v 17. storočí bola neoddeliteľne spojená s liekmi, ktoré pripravovali lekárnici jednak z domácich zdrojov, ale niektoré boli aj exotického pôvodu. A práve ich popis, použitie a špecifiká pri liečbe tuberkulózy sú hlavným cieľom našej štúdie. V receptoch bolo uvedených veľa skratiek a alchymistických symbolov. Každý recept obsahoval zložky lieku, ich množstvo vyjadrené v lekárnických mierach a váhach a nakoniec pokyny na prípravu a použitie lieku vrátane označenia hotového lieku a pokynov na dávkovanie. Kombinácie zložiek liekov v receptoch (od rastlinných a živočíšnych po minerálne) sa v súčasnosti môžu javiť ako bizarné, napr. *looh de pulmone vulpis* – hustý sirup z pľúc líšky, alebo *lapides cancrorum* – račie kamene.
Kľúčové slová: Matúš Palumbini • dizertačná práca • tuberkulóza • farmácia v 17. storočí • recepty

Summary

The objective of the article is to present and analyse one part of the printed dissertation *De phthisi* (On Tuberculosis) by Matúš Palumbini, namely chapter VIII, *Curatio perfecta* (Perfect Treatment). Treatment of diseases in the 17th century was solely dependent on and linked to the medicinal products, many a time of exotic origin, prepared by pharmacists. In this regard our main research contribution is that it provides the then description of tuberculosis and elucidates the use and pecularities in its treatment. Simultaneously, we also present the author's view over the treatment methods, which he identified as the most effective in tuberculosis. As follows from the text, all conceivable treatments and medications to treat tuberculosis in the 17th century were widely used and prescribed. Many abbreviations and alchemical symbols were mentioned in the dissertation, especially in the prescriptions. Each prescription contains drug components, their amount expressed in apothecary measures and weights, and finally instructions for drug preparation and use, including designation of the prepared drug and dosage instructions. The combinations of drug components in prescriptions (from herbal to animal and mineral ones) might currently seem bizarre, e.g. *looh de pulmone vulpis* – thick syrup from fox lungs, or *lapides cancrorum* – crayfish stones.
Key words: Matúš Palumbini • printed dissertation • tuberculosis • pharmacy in the 17th century • medical prescriptions

PhDr. Mária Bujalková, CSc. (✉) • N. Malinovská
Univerzita Komenského v Bratislave
Jesseniova lekárska fakulta v Martine, Ústav cudzích jazykov
Malá Hora 5, 036 01 Martin, SR
e-mail: maria.bujalkova@uniba.sk

Úvod

Matúš Palumbini (1652–1710)[1] pochádzal z Diviak v Turčianskej stolici. Všetko podstatné o jeho živote sa dozvedáme hlavne z diela uhorského autora Štefana Weszprémiho *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*[2], ďalšie skutočnosti o jeho živote uvádza Alexander Lombardini v *Slovenských pohľadoch* z roku 1887[3]. Zmienku o Palumbinim nachádzame aj v diele Johanna Samuela Kleina *Sto kňažských biografií*[4] a v *Gymnaziológii* od Jána Rezíka a Samuela Matthaeidesa[5].

prozekare.cz | 30.11.2025

Na štúdiá v Hornom Uhorsku nadviazal v cudzine v Jene (*Ienae apud exteros*)[6]. Tu študoval najprv na artistickej fakulte, kde sa venoval štúdiu filozofie a teológie, pretože štúdium slobodných umení (*artes*) bolo spravidla predpokladom na získanie akademického titulu v medicíne. Univerzitné vzdelávanie si totiž už od 16. storočia osvojilo požiadavky Galéna, aby lekár bol aj filozofom[7]. Štúdium slobodných umení poskytovalo nielen filozofické, rétorické a argumentačné vzdelávanie. Budúcemu lekárovi bolo užitočné v tom, že napr. prírodopis zabezpečil nahliadnutie do sveta rastlín, zvierat a minerálov, z ktorých sa vyrábali mnohé lieky[8].

Po návrate do vlasti bol od roku 1668 učiteľom a neskôr rektorom školy v Mošovciach, odtiaľ bol v roku 1671 povolaný do Žiliny, aby viedol *ludum litterarium,* t. j. elementárnu školu, kde pôsobil do roku 1674[9]. Nešťastné udalosti v jeho vlasti súvisiace s jeho náboženským presvedčením sa premietli aj do jeho osudu, keď zanechal vo vlasti manželku a vrátil sa späť na univerzitu v Jene. Stal sa tak jedným z takzvaných *„peregrínov",* teda študentov, ktorí v 13. – 17. storočí z rôznych dôvodov (náboženské, neexistencia univerzít v domovine) študovali v cudzine. *Peregrinatio academica*[10] rozdelila slovenských peregrínov do dvoch skupín: katolíckej a evanjelickej (luteránskej). Kým prví striedali jezuitské univerzity (Viedeň, Praha, Rím), kroky druhých smerovali najmä do Nemecka na luteránske univerzity. Najväčšej obľube sa tešili predovšetkým univerzity vo Wittenbergu a Jene. V priebehu 16. až 17. storočia bola univerzita vo Wittenbergu druhou najnavštevovanejšou destináciou peregrinov zo Slovenska (1260 študentov) a univerzita v Jene treťou (492 študentov)[11]. Palumbini sa zapísal v Jene na lekársku fakultu, ktorú ukončil obhájením titulu doktora medicíny v roku 1679. Počas svojho pôsobenia v Jene predsedal v rokoch 1675 – 1679 pri viacerých dišputách a dizertačných prácach teologického a filozofického zamerania[12]. Potom sa vrátil do vlasti, čo potvrdzuje *propemptikon*[13], kde je na titulnom liste uvedený chronogram s rokom návratu Palumbiniho do Uhorska: *Anno quo oLIVa feLIX a PaLVMbe In PannonIae DefertVr oras* – v roku, v ktorom je ušľachtilá olivová ratolesť holubom prenesená do krajín Panónie[14]. Z tohto zdroja čerpali Weszprémi[15] aj Lombardini[16]. V domovine pôsobil ako mestský a stoličný lekár v Trenčíne. *Tandem molestiarum et aetatis satur, Trenchinii et medendo et vivendo finem imposuit* – Nakoniec premožený ťažkosťami a vekom, ukončil v Trenčíne ako liečenie tak aj život.

Charakteristika inauguračnej dišputy *De phthisi*

Dizertačná tlač Matúša Palumbiniho *Disputatio Inauguralis De phthisi* z roku 1679 sa zachovala v troch tlačených exemplároch, ktoré pochádzajú z fondov nemeckých knižníc Universitäts bibliothek Erlangen-Nürnberg a Forschungsbibliothek Gotha[17].

DISPUTATIO INAUGURALIS
De
PHTHISI,
Quam
Inclutissimæ Facultatis Medicæ in illustri SALANA, consensu gratioso,
PRÆSIDE
DN. AUGUSTINO HENRICO FASCHIO,
Medic. Doctore, Anatom. Chirurg. & Botanices Prof. Publ. Archiatr. DUCAL. SAXONICO,
DN. Præceptore, Patrono & Promotore meorum studiorum semper observando colendo,
PRO
GRADU DOCTORALI,
SUMMISQUE IN ARTE MEDICA HONORIBUS AC PRIVILEGIIS RITE CAPESSENDIS,
publice modestam eruditi subiicit
M. MATTHÆUS PALUMBINI
Tyrnavio-Hungarus.
IN AUDITORIO MAJORI,
ad diem XI. Octobr.
Horis ante & pomeridianis A. O. R. CD Ioo. LXXIX.
JENÆ, Impressit JOH. NITSCH.

Obr.1 Titulný list dizertácie

Samotná dizertačná tlač Matúša Palumbiniho *De phthisi* sa skladá z titulného listu, dedikácie, deviatich kapitol (hláv) a končí siedmimi gratulačnými básňami:

1. kapitola predkladá pomenovaciu a vecnú definíciu tuberkulózy, 2. kapitola vysvetľuje predmet tuberkulózy, 3. kapitola objasňuje priamu a nepriamu príčinu, 4. kapitola skúma nepriame vzdialenejšie vrodené príčiny, 5. kapitola vysvetľuje vzdialenejšie nevrodené príčiny, 6. kapitola skúma odlišnosti tuberkulózy, 7. kapitola uvádza diagnostické a prognostické znaky, 8. kapitola uvádza dôslednú terapiu a 9. kapitola pripája pravidlá zdravej životosprávy.

Náplňou našej publikácie je analýza jednej kapitoly z tejto dizertačnej tlače a to kapitoly č. 8. – *Curatio perfecta* (Dôsledná terapia). Liečba chorôb bola aj v 17. storočí neoddeliteľne spojená s liekmi, ktoré pripravovali lekárnici jednak z domácich zdrojov, ale niektoré boli aj exotického pôvodu. A práve ich popis, použitie a špecifiká pri liečbe tuberkulózy sú hlavným cieľom našej štúdie.

8. kapitola – *Curatio perfecta* (Dôsledná liečba)

Autor začína kapitolu o terapii tubekulózy indikáciami, t. j. predpismi vhodnej liečby, ktoré sa vzťahujú na chorobu. Liečebná (kuratívna) indikácia sa vzťahuje na vlastnú chorobu, teda najmä na liečbu pľúcneho vredu, z ktorého pochádza kašeľ, *febricula* (krátka ľahká horúčka) a chradnutie v celom tele. Predpisujú sa pre-

 proLékaře.cz | 30.11.2025

Tab. 1. Stručný prehľad lekárnických váh, mier a skratiek, ktoré sa používali pri písaní receptov a príprave liekov v lekárňach[21]

1 funt ℔ (360 gramov) = 12 uncí	**m:** *manipulus* – hrsť
1 unca ℥ (30 gramov) = 8 drachiem	**p:** *pugillus* – malá hrsť
1 drachma ʒ (3,75 gramu) = 3 škrupuly	**ß:** *semi-* – pol(o)
1 škrupul ℈ (1,25 gramu) = 20 zŕn	**s./ss.:** *semi-* – pol(o)
1 zrno **g./gr.** (0,06 gramu)	**n:** *numero* – v počte, počtom
16 zŕn = 1 gram	**℞.** (Rp.) – recipe (zober)

háňadlá, na kašeľ lieky, ktoré uľahčujú vykašliavanie a zlepšujú ho, lieky na ochladenie a zníženie horúčky, posilňujúce a stimulačné lieky na chradnutie, jedlá na podporu trávenia apod.

Preventívna indikácia predpisuje lieky na zastavenie pritekania slaných hlienov, lieky na vyvolanie zvracania, lieky na zmenu ostrosti štiav, lieky na vyprázdnenie, lieky na eradikáciu dedičného charakteru tuberkulózy, lieky potláčajúce dotykovú nákazu. Vitálna (životne dôležitá) indikácia predpisuje lieky na posilnenie životne dôležitého princípu (*archeus*) pľúc, stredne silné lieky na zastavenie krvácania, jedlá posilňujúce oslabené časti tela a požaduje primerané užívanie nevrodených vecí, teda tých, ktoré nie sú dané prírodou. Tento princíp spočíva v tom, že zdravie tela a mysle sa má riadiť podľa: vzduchu, jedla a pitia, spánku a bdenia, pohybu a odpočinku, vylučovania a zadržania, a stavu mysle[18].

Ars medica ponúka na uplatnenie indikácií ako užitočný nástroj aj chirurgický arzenál. Z oblasti chirurgie je to predovšetkým podľa autora veľmi ušľachtilý liek V. S., t. j. *venaesectio* (púšťanie žilou), ktoré sa praktizovalo už od čias antického lekárstva ako bežný liečebný a preventívny prostriedok[19]. Ďalej sú tu lieky nazývané *Vesicatoria,* t. j. lieky zo španielskych mušiek a fermentu, ďalším nástrojom terapie sú tiež kautery.

Špecifiká prípravy liekov a charakteristiky ich zložiek

Pre lekárnikov v 17. storočí existovali v Nemecku záväzné pravidlá, ako ich uvádzajú napr. Zákony pre lekárnikov v meste Ulm[20] z roku 1687. Prikazovali im okrem iného ovládať latinčinu *„redlich" und „geschickt"* (poriadne a obratne) a dodržiavať farmakopeu (dispensatorium) – liekopis, čo je úradný zoznam liekov a predpisy o ich príprave a zložení.

Na ilustráciu pripájame vybrané recepty vo forme, akú používali lekári a lekárnici v 17. storočí (tab. 1). Uvádzame ich v zaužívanej transkripcii spolu s ich prekladom.

Na prvom mieste sa v diele uvádzajú *Purgantia,* teda preháňadlá. Autor sa však pýta, či je potrebné ich užívať: „Pýtam sa, čo zhubnejšie sa rozširuje medzi chradnúcimi tuberkulotikmi, čo vhodné to prináša, lebo to zakrýva skutočný stav. Silnejšie preháňadlá totiž vysúšajú a odnášajú ako príval aj vyživujúce šťavy."

℞.	Zober
sum[mitatum] fumar[iae]	vrchných častí zemedymu
mß., fol[iorum] sen[n]ae	pol hrste, listov
Alexand[rinae] ℥ß.	senny pol unce.
Epithym[i] p[ugillos] iij.,	kukučiny dúškovej tri malé hrste,
Rhabarb[arae] Elect[uarii] ʒij.	Lektvaru z rebarbory dve drachmy
semin[is] foenicul[i] ℈ß.,	feniklového semena pol škrupula,
cin[n]am[omi] ʒß.	škorice tri drachmy.
Concis[e] coq[ue] in ∇ [22]	Krátko povar
[aquae] fumar[iae]	v dostatočnom množstve horúcej vody.
s[ufficiente] q[uantitate].	
Colat[ur] R[eci]p[e] ℥ij.	Scedí sa podľa receptu na dve unce.
Adde sirup[i] de fumar[ia] ℥ß.	Pridaj sirupu zo zemedymu pol unce.
S[igna:] Potio purgans.	Označ: nápoj na preháňanie.

℞.	Zober
rad[icis] foenicul[i],	koreňa feniklu, sladkého
glycyrrhiz[ae]	drievka
a[na] ʒij.	z každého po dve drachmy.
herb[ae] veron[icae],	vňate veroniky,
scabios[ae],	hlaváča,
pulmonar[iae], acut[ellae]	pľúcnika, ihlice tŕnitej po
a[na] mß.	pol hrste,
fol[iorum] sen[nae] s[ine]	listov senny bez stoniek tri
s[tipitibus] ʒiij.,	drachmy, posedu
mechoacan[ae] alb[ae] ʒij.	bieleho dve drachmy.
passul[arum] minor[um] ℥ß.,	malých hrozienok pol unce,
cost[i] ver[i] ʒj.	arabského koreňa jednu drachmu.
Coq[ue] in suff[iciente]	Povar v dostatočnom
q[uantitate] ∇	množstve obyčajnej vody.
[aquae]	Scedí sa na
simp[licis]. Colat[ur] ℥iij.	tri unce.
Adde mannae in morsul[is] ℥ß.	Pridaj manny v morsulkách pol unce.
M[isce] f[iat] haustus.	Zmiešaj, nech vznikne nápoj.
S[igna:] Purgans pectorale.	Označ: liek na prečistenie hrude.

℞.	Zober
Rad[icis] alth[eae], lil[iorom]	Koreňa ibišu, bielych ľalií
albor[um] a[na] ℥ß.	z každého po pol unce.
herb[arum] 5 [quinque]	piatich zmäkčujúcich bylín
emoll[ientium]	z každej pol hrste,
a[na] mß., flor[is] persic[i]	kvetu veroniky perzskej
p[ugillos] iij.	tri malé hrste,
prunor[um] dul[cium]	dvanásť sladkých sliviek,
n[umero] xii., agarici	trúdnika lekárskeho
trochisc[ati] ʒij.	v trociškách[23] dve drachmy.

prozekaře.cz | 30.11.2025

sem[inis] lin[i], foenigraec[i] a[na] ʒß.	ľanového semena a semena senovky gréckej po pol unce.
Coq[ue] in s[ufficiente] q[uantitate] ∇ [aquae] font[anae].	Povar v dostatočnom množstve pramenitej vody.
Col[atur] ℔j. Adde elect[uarii] benedicti laxat[ivi] ℥j.	Scedí sa na jeden funt. Pridaj požehnaného laxatívneho lektvaru jednu uncu.
♁ [olei] chamom[illae], amygd[alarum] dulc[ium] ʒß.,	oleja z harmančeka, sladkých mandlí pol unce.
Vitell[i] ovor[um] n[umero] j. F[iat] l[ege] a[rtis].	Jeden vaječný žĺtok. Nech vznikne podľa pravidiel farmácie.
S[igna:] Clyster emolliens.	Označ: zmäkčujúci klystír.

Autor odporúča aj použitie špecifických liekov, ktoré majú tuberkulotikovi pomôcť vykašliavať a zbavovať sa hlienov.

℞.	Zober
radic[is] ari praep[aratae] ʒij, succin[i] praep[arati],	upraveného koreňa árona dve drachmy, upraveného tekutého jantáru,
bol[i] armen[ae], ♁ [antimon]ii diaph[oretici],	arménskej hlinky, oxidu antimonitého,
coral[iorum] rubr[orum] praep[aratorum]	upravených červených koralov,
rasur[ae] eboris praep[aratae],	upravenej kostnej múčky zo slonoviny, z každého po
a[na] ℈j.,	jednom škrupule,
laud[ani] opiat[ici] gr[ana] iij.	laudana (ópia) tri zrná.
M[isce] f[iat] pulvis pro octo dosibus.	Zmiešaj, nech vznikne prášok na osem dávok.

So špecifickými liekmi sa môžu kombinovať liečivé prostriedky zvané *Errhina*[24], teda látky podporujúce sekréciu nosovej sliznice[25], ktoré sa pripravovali zo šťavy drchničky roľnej, majoránu, cvikly a mäty sivej, ako aj tzv. *nasale* z koreňa nemeckého kosatca, či cyklámenu.

Ďalšiu skupinu liekov používaných na liečbu tuberkulózy tvorili *Diaphoretica* (lieky vyvolávajúce potenie). Autor zastáva ambivalentný názor v tom zmysle, že tieto môžu oslabiť telá tuberkulotikov, a mali by sa podávať len v kombinácii so zvlhčujúcimi prostriedkami, ktoré majú zároveň schopnosť vstrebávať soli.

℞.	Zober
pulv[eris] Haly contr[a] Phth[isin] recent[er] disp[ensati] ʒj.	Halyho prášku proti tuberkulóze čerstvo odváženého jednu drachmu.
♁ [antimo]nii diaph[oretici] ℈j, magist[erii]	oxidu antimonitého jeden škrupul, liehového
c[ornus] c[ervi] cum ~SP [spiritu],	magistéria z jelenieho rohu, dusičnanu sodného
⦶ par[iter] ʒß.	rovnakou mierou pol drachmy.
Anodyn[i] ℈ß.	Lieku proti bolesti pol škrupula.
M[isce] f[iat] pulvis pro tribus dosibus.	Zmiešaj, nech vznikne prášok na tri dávky.

Popri liekoch na potenie sa v 17. storočí odporúčalo podávať aj močopudné prostriedky, teda *Diuretica*, pomocou ktorých sa telo ochladzovalo a vylučovalo z tela prebytočné soli a škodliviny.

℞.	Zober
∇ [aquae] alkekeng[i], pariet[ariae] a[na] ℥iß.	vody z machovky čerešňovej, murovníka židovského z každého po jeden a pol unce.
arcani duplicat[i], ocul[orum]ꝏ[26] [cancrorum] praep[aratorum] a[na] ʒß.	síranu draselného, upravených račích kameňov, z každého po pol škrupula.
sirup[i] byzant[ini] ℥ß.	byzantského sirupu pol unce.
M[isce] f[iat] Potiuncula.	Zmiešaj, nech vznikne malá dávka tekutého lieku.

Podľa Matúša Palumbiniho prvé miesto spomedzi liekov určených na liečenie tuberkulózy by malo patriť liekom nazývaným *Alterantia*, t. j. opravným liekom, ktoré znižujú ostrosť krvi.

℞.	Zober
looh de pulm[one] vulp[is], san[um] et expert[um] a[na] ℥iß.	hustého sirupu z pľúc líšky, uzdravujúcej a osvedčenej lízanky z každého jeden a pol unce.
Conf[ectionum] rosar[um], herb[ae] costae a[na] ʒij.	Cukroviniek obalených ružovým cukrom, prasatnice škvrnitej z každého po dve drachmy.
Antihect[ici] Poterii ʒß.	Poterovho prášku proti tuberkulóze ½ drachmy.
Pulv[eris] Haly contra Phthis[in] recent[er] dispens[ati] ʒj.	Halyho prášku proti tuberkulóze čerstvo odváženého jednu drachmu,
laud[ani] opiat[ici] gr[anum] j., sirup[i] de rosis sicc[is] q[uantum] s[atis].	laudana jedno zrno, sirupu zo sušených ruží koľko treba.
M[isce] f[iat] l[ege] a[rtis]. Looh. D[a].	Nech vznikne podľa pravidiel farmácie. Hustý sirup. Vydaj.

℞.	Zober
rad[icis chin[ae], helen[ii], glycyrrhiz[ae] a[na] ʒij.	koreňa chinínovníka, omanu pravého, sladkého drievka z každého po dve drachmy,
fol[iorum] hed[erae] terest[ris], veron[icae], hyssop[i], agrim[onii]	listov zádušníka brečtanovitého, veroniky, yzopu, repíka lekárskeho z každého

 proLékaře.cz | 30.11.2025

a[na] mß.	po pol malej hrste.
flor[um 4 [quattuor] cordial[ium], scabios[ae],	štyroch kvetov na srdce, hlaváča, z každého
a[na] p[ugillos] ij.,	po dve malé hrste.
ligni sass[afras], sandal[i], omn[is] a[na] ʒj.	dreva sassafrasu, santalového dreva, z každého druhu po jednej drachme.
semin[is] anisi, foenicul[i] a[na] ʒß.	semena anízu, feniklu z každého po pol drachmy
cost[i] ver[i] ʒj.	arabského koreňa jednu drachmu.
Concis[um] et contus[um] g[rosso] m[odo].	Rozrezané a roztlčené nahrubo.
D[a] ad chart[am]. S[igna:]	Daj do papierového obalu.
Species pro Cerevisia medicata.	Označ: Čajová zmes na liečivé pivo.

Ako posledný typ lieku, spomedzi širokého arzenálu liečivých prostriedkov užívaných v 17. storočí, uvedieme lieky zvané *Topica externa*, t. j. miestne vonkajšie liečivé prostriedky. Podľa autora dizertácie vykurovanie a dezinfekcia dymom, ktoré prichádzajú priamo do styku s pľúcami, môžu byť prospešné nielen vysušovaniu, ale balzamovou schopnosťou aj hojeniu pľúcneho vredu. Tieto liečivé prostriedky sa pripravovali z kadidla, ladana, storaxu, mastixu, ruží a iných ingrediencií.

℞.	Zober
Olib[ani], succin[i] albi a[na] ʒj.	Kadidla, bieleho jantáru po jednej drachme,
styrac[is], calam[i], myrrh[ae] a[na] ʒß.	storaxu, puškvorca obyčajného, myrhy z každého po pol drachmy.
flor[um] rosar[um] rubror[um] p[ugillos] iij.	kvetov červených ruží tri malé hrste.
lign[i] sassafr[as], juniperin[i]	dreva sassafrasu, borievky z každého
a[na] ʒß.	po pol drachmy.
balsam[i] de Peru gr[ana] iiij.	Peruánskeho balzamu štyri zrná. Zmiešaj, nech vznikne prášok,
M[isce] f[iat] pulvis,	
prunis modice aspergendus pro arbitrio.	treba ho mierne posypať slivkami podľa ľubovôle.

Diskusia

Aj v 17. storočí prevažovali medzi lekármi zástancovia Hippokratovej doktríny o štyroch telesných šťavách, ktorí sa domnievali, že choroba bola spôsobená dyskráziou, teda nerovnováhou týchto štiav – krvi, hlienu, žltej a čiernej žlče. Stav dyskrázie bola vlastne choroba, teda proces, ktorý prebieha postupne. Škodlivé prvky alebo infekcie ovplyvňujú organizmus a nesprávne zmiešané šťavy sa najprv prejavia ako horúčka. Tieto šťavy však musia opustiť organizmus buď prirodzenými spôsobmi – močom, stolicou alebo hlienom, alebo umelou manipuláciou – venesekciou[27]. Túto praktiku – púšťanie žilou, ponúka tiež Palumbini. Pretrvávanie antických princípov humorálnej patológie potvrdzuje aj arzenál farmácie, keď sa v dizertácii uvádzajú *Purgantia* (preháňadlá), o ktorých však autor pochybuje, lebo si myslí, že prekrývajú skutočný stav pacienta. Na odstránenie stekania hlienov, typických pre tuberkulózu, sa v práci uvádzajú špecifické lieky, napr. *Errhina,* lieky podporujúce sekréciu nosovej sliznice. V prípade liekov na potenie *Diaphoretica* zastáva autor ambivalentný názor, lebo tieto môžu chorých oslabiť, a mali by sa podávať len v kombinácii so zvlhčujúcimi prostriedkami. Osožnejšie sú podľa neho *Diuretica* (močopudné prostriedky) ako aj *Alterantia* (opravné lieky), ktoré znižujú ostrosť krvi.

Galénos definoval *phthisis* ako ulceráciu (zvredovatenie) pľúc, hrudníka alebo hrdla, ktorá je sprevádzaná kašľom, nízkymi horúčkami a chradnutím tela spôsobeným hnisom. Práve presvedčenie, že pľúcne vredy sú príčinou tuberkulózy, prevládalo u väčšiny lekárov a autorov raného novoveku a patrí k závažným omylom medicínskych teórií o tuberkulóze. Aristoteles a Galénos sa na základe svojich pozorovaní tejto choroby domnievali, že sa šíri nákazou. Myšlienka *„miasmatického“* šírenia, teda šírenia „zlým vzduchom,“ určila aj medicínske trendy v nasledujúcich storočiach[28].

V roku 1546 taliansky lekár Hieronymus Fracastorius vo svojej práci *De contagionibus et contagiosis morbis* (O nákazách a nákazlivých chorobách) poukázal na to, že je možné prenášať „nákazlivé choroboplodné zárodky“ (*semina contagiosa*)[29]. Aby sa zabránilo nákaze, Fracastorius odporúčal vykurovanie auripigmentom[30]. Matúš Palumbini uvádza v tejto svislosti *Topica externa* (miestne vonkajšie liečivé prostriedky). Tieto sa aplikujú vykurovaním (dezinfekciou) dymom, prichádzajú priamo do styku s pľúcami, a tak môžu byť podľa autora prospešné svojou balzamovou schopnosťou. Predpokladaním existencie špecifických zárodkov prenášajúcich určité choroby sa stal Fracastorius priekopníkom teórie o nákazách, v ktorej neskôr pokračoval Robert Koch. S jeho názormi sa síce stotožnili niektorí jeho súčasníci, avšak pre nedostatok porozumenia a nedostatok primeraných vedeckých zdrojov upadli tieto pozoruhodné myšlienky do zabudnutia.

Ako vyplýva z textu, predpisovali sa všetky mysliteľné spôsoby liečby a recepty na terapiu tuberkulózy, ktoré poskytovala medicína v 17. storočí. V dizertácii sa v receptoch používalo veľa skratiek a alchymistických znakov. Každý recept obsahuje zložky lieku, ich množstvo vyjadrené v lekárnických mierach a váhach a v závere pokyny na prípravu a použitie lieku, vrátane označenia hotového lieku a pokynov na jeho dávkovanie. Kombinácie zložiek liekov v receptoch (od rastlinných, živočíšnych až po minerálne) vyznievajú v súčasnosti až bizarne, napr. *looh de pulmone vulpis* – hustý sirup z pľúc líšky či *lapides cancrorum* – račie kamene.

Štúdia vznikla ako súčasť riešenia grantového projektu Ministerstva školstva Slovenskej republiky VEGA 1/0097/19: Opera medica Thurocia et Trenchiensia. Choroby a ich terapia v jazykovom a medicínskom kontexte 17. storočia.

prozekaře.cz | 30.11.2025

Stret záujmov: žiadny.

Poznámky

[1] SBS IV/391. Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). Martin: Matica slovenská, 1986 – 1994. 4. zväzok (M – Q).

[2] Weszprémi S. Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. 1. Lipsiae, 2 – 4. Wien 1774; 1778 – 1787.

[3] Lombardini A. Slovenský Plutarch. In: Slovenské Pohľady 7 (1887); 78 – 79.

[4] Sto kňažských biografií Johanna Samuela Kleina. Eds. Peter Kónya, Zoltán Csepregi. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2015; 269.

[5] Rezík J., Matthaeides S. Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku. Z lat. orig. Gymnasiologia prel., historicko kritickými pozn. opatril a úvod nap. Vladislav Ružička. Bratislava: SPN 1971.

[6] Weszprémi S. Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria altera, Pars prior, art. XXXIII. Wiennae: Typis J. T. von Tratnern, 1778; 151.

[7] Šimon F. Galénos: Najlepší lekár je aj filozofom. In: Filozofia 2009; 64(6), 582.

[8] Stolberg M. Gelehrte Medizin und ärztlicher Alltag in der Renaissance. Oldenbourgh: De Gruyter 2021; 23.

[9] Weszprémi S. Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria altera, Pars prior, art. XXXIII. Wiennae: Typis J. T. von Tratnern 1778; s. 152.

[10] Elektronický zdroj: https://geschichte.univie.ac.at/en/articles/peregrinatio-academica [cit. 10.3.2021].

[11] Szögi L. Študenti zo Slovenska na zahraničných univerzitách a vysokých školách od stredoveku do roku 1918. In: Verbum historiae 2017; 1, 9.

[12] Weszprémi S. s. 153 – 154; Klimeková A. Dizertačné tlače študentov z územia Slovenska na nemeckých univerzitách v 16. a 17. storočí vo Forschungsbibliothek Gotha. Martin: Slovenská národná knižnica 2018; 99 – 102.

[13] *Propemptikon* je sprevádzajúca báseň s prianím šťastia a zdaru.

[14] Vade Prosperum Viro Nobilissimo, Praecellentissimo & Amplissimo Dn. Matthaeo Palumbini, [...]. Ienae : Bauhoferus, 1679. Pozri online: http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd17/content/pageview/9299495 [cit.10.3.2021].

[15] Weszprémi S. Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria altera, Pars prior, art. XXXIII. Wiennae: Typis J. T. von Tratnern 1778; s. 152.

[16] Lombardini A. Slovenský Plutarch. In: Slovenské Pohľady 7 (1887), s. 79.

[17] Dostupné na: https://www.uni-erfurt.de/bibliothek/fb/; https://kxp.k10plus.de/DB=1.28/SET=1/TTL=1/CMD?MATCFILTER=N&MATCSET=N&ACT0=&IKT0=&TRM0=&ACT3=*&IKT3=8183&ACT=SRCHA&IKT=1016&SRT=YOP&ADI_BIB=&TRM=palumbini+de+phthisi&REC=*&TRM3=&COOKIE=U999,K999,D1.28,E0710b7f9-10,I0,B9994++++++,SY,A,H12,,73,,76-78,,88-90,NGAST,R193.87.84.89,FN [13.4.2021].

[18] Jarcho S. Galen's Six Non-Naturals: A Bibliographic Note and Translation. In: Bulletin of the History of Medicine 1970; 44(4), 372 – 377.

[19] Šimon F., Výrostková M., Balegová J. Ján Jessenius: O krvi. Košice: UPJŠ 2007.

[20] Wiederholte und erneuerte Gesatz und Ordnung eines E. Raths Des Heil. Reichs-Statt Ulm, betreffend Das Collegium Medicum, samt anderen der Artzney Doctorn, wie auch die Apothecker und Wundärtzte. Kühn: Ulm 1687; 4 – 30. Dostupné na: https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10226970?page=,1 [cit. 13.04.2021].

[21] Meyers kleines Konversationslexikon. Leipzig und Wien: Bibliographisches Institut 1908, Bd. 1; 299.

[22] Alchymistické symboly použité v texte sú dostupné na: http://www.3rd1000.com/alchemy/alchemyterms1.htm [cit. 15.4.2021[.

[23] *Trochiscus* – malé teliesko v tvare disku alebo kosoštvorca, ktoré sa skladá z tuhnúcej pasty obsahujúcej adstringentné, antiseptické alebo upokojujúce liečivo a používa sa na lokálne ošetrenie úst alebo hrdla, pričom sa drží v ústach až do rozpustenia. Vehikulom je zvyčajne cukor, ktorý sa sa stáva adhezívny zmiešaním s arabskou gumou alebo tragantom, ovocnou pastou vyrobenou z čiernych alebo červených ríbezlí alebo cukrovinkami z ruží. Podľa: https://medical-dictionary.thefreedictionary.com/trochiscus [cit. 15.4.2021].

[24] Zwinger T. Compendium Medicinae Universae. Tom. I. Basileae: apud E. & J. R. Thurnisios 1724. Dostupné aj na: http://mateo.uni-mannheim.de/camenaref/zwinger/zwinger1/bd1/Zwinger_compendium_1-2.xml [cit. 15.04.2021].

[25] Kábrt J., Kábrt J. jr. Lexicon medicum. Praha: Galén 2015; 314.

[26] Rak riečny (*Cancer astacus*) poskytoval našim predkom takzvané račie kamene, tiež račie oči (*Calculi, Lapides*, *Oculi Cancrorum*). Sú to tvrdé vnútorne prehĺbené polkruhové telieska, ktoré stvrdli do tohto tvaru z mliečnej látky, ktorá sa objaví v júli na povrchu žalúdka rakov, ktoré v tomto čase zhadzujú svoj tvrdý pancier, a slúži na tvorbu nového panciera. Podľa: Hahnemann S. Samuel Hahnemanns, der Arzneigelahrtheit Doktors und Mitgliedes einiger gelehrten Gesellschaften, Apothekerlexikon. Band 1 u. 2 mit jeweils zwei Teilen. Leipzig: Crusius (1793–1799). 1. Abt., 2. Teil, 1795; 311.

[27] Podrobnejšie pozri: Bujalkova M., Straka S., Jureckova A. Hippocrates' humoral pathology in nowaday's reflections. In: Bratisl Lek Listy 2001; 102(10): 489 – 492.

[28] Grundmann K., Friedrich Ch. Zur Geschichte der Tuberkulosebehandlung. In: Pharmazie in unserer Zeit. Ausgabe 41.Weinheim: Wiley-VCH, 2012, s. 10. Winkle S. Geisseln der Menschheit: Kulturgeschichte der Seuchen. Zürich: Artemis und Winkler 1997; 84 – 89.

[29] Fracastorius, tiež Girolamo Fracastoro, alebo Hieronymus Fracastorius (1478 – 1553) bol taliansky lekár, filozof, astronóm a básnik. Bol prvým zástancom myšlienky, že epidémie sú spôsobené malými prenosnými časticami. Citované dielo: De sympathia et antipathia rerum liber unus. De contagione et contagiosis morbis, et eorum curatione libri tres. Venetiis: Heredes Lucae Antonii Iuntae Florentini 1546.

[30] *Auripigmentum* – trisulfid arzenitý, jasne žltá minerálna látka používaná na farbenie ako pigment a tiež na liečenie.

 proLékaře.cz | 30.11.2025

Zoznam použitej literatúry

Bujalkova M., Straka S., Jureckova A. Hippocrates' humoral pathology in nowaday's reflections. In: Bratisl Lek Listy 2001; 102 (10), 489–492.

Fracastorius. De sympathia et antipathia rerum liber unus. De contagione et contagiosis morbis, et eorum curatione libri tres. Venetiis: Heredes Lucae Antonii Iuntae Florentini 1546.

Grundmann K., Friedrich Ch. Zur Geschichte der Tuberkulosebehandlung. In: Pharmazie in unserer Zeit. Ausgabe 41.Weinheim: Wiley-VCH 2012.

Hahnemann S. Samuel Hahnemanns, der Arzneigelahrtheit Doktors und Mitgliedes einiger gelehrten Gesellschaften, Apothekerlexikon. Band 1 u. 2 mit jeweils zwei Teilen. Leipzig: Crusius (1793–1799).

Jarcho S. Galen's Six Non-Naturals: A Bibliographic Note and Translation. In: Bulletin of the History of Medicine 1970; 44(4), 372–377.

Kábrt J., Kábrt, J. jr. Lexicon medicum. Praha: Galén 2015.

Klimeková A. Dizertačné tlače študentov z územia Slovenska na nemeckých univerzitách v 16. a 17. storočí vo Forschungsbibliothek Gotha. Martin: Slovenská národná knižnica 2018.

Meyers kleines Konversationslexikon. Leipzig und Wien: Bibliographisches Institut 1908, Bd. 1.

Netzel L. Der Ulmer Stadtarzt Dr. Johann Franc (1649–1725) – Herkunft, Werdegang, sein Verhältnis zu den Ulmer Ärztekollegen und seine Behandlungsmethoden am Beispiel der Tuberkulose. Dissertation. Ulm: Universität Ulm 2012.

Rezík J., Matthaeides S. Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku. Z lat. orig. Gymnasiologia prel., historicko kritickými pozn. opatril a úvod nap. Vladislav Ružička. Bratislava: SPN 1971.

Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). Martin: Matica slovenská 1986–1994. 4. zväzok (M – Q).

Sto kňažských biografií Johanna Samuela Kleina. Eds. Peter Kónya, Zoltán Csepregi. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2015.

Stolberg M. Gelehrte Medizin und ärztlicher Alltag in der Renaissance. Oldenbourgh: De Gruyter 2021.

Szögi L. Študenti zo Slovenska na zahraničných univerzitách a vysokých školách od stredoveku do roku 1918. In: Verbum historiae 2017; 1, 7–24.

Šimon F. Galénos: Najlepší lekár je aj filozofom. In: Filozofia 2009; 64(6), 582.

Šimon F., Výrostková M., Balegová J. Ján Jessenius: O krvi. Košice: UPJŠ 2007.

Vade Prosperum Viro Nobilissimo, Praecellentissimo & Amplissimo Dn. Matthaeo Palumbini, [...]. Ienae: Bauhoferus 1679.

Weszprémi S. Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. 1. Lipsiae, 2 – 4. Wien 1774; 1778–1787.

Wiederholte und erneuerte Gesetz und Ordnung eines E. Raths Des Heil. Reichs-Statt Ulm, betreffend Das Collegium Medicum, samt anderen der Artzney Doctorn, wie auch die Apothecker und Wundärtzte. Kühn: Ulm 1687; 4–30.

Winkle S. Geisseln der Menschheit: Kulturgeschichte der Seuchen. Zürich: Artemis und Winkler 1997; 84–89.

Zwinger T. Compendium Medicinae Universae. Tom. I. Basileae: apud E. & J. R. Thurnisios 1724.